

Piotr Kardyś

Parafie w średniowieczu na obszarze obecnej diecezji kieleckiej : stan i perspektywy badań

Kieleckie Studia Teologiczne 13, 49-68

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Kardyś – Skarżysko-Kamienna

PARAFIE W ŚREDNIOWIECZU NA OBSZARZE OBECNEJ DIECEZJI KIELECKIEJ. STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ

„Parafia – powracający temat”. W badaniach nad dziejami Kościoła w regionie świętokrzyskim jako swoisty bumerang jawi się problematyka podstawowych struktur kościelnych, czy ogólniej religijnych, obejmujących swoimi wpływami całość życia społecznego w dawniejszych epokach¹. Dzieje się tak dlatego, że poza sensu stricto funkcjami religijnymi parafie zaangażowane były także w oświatę i opiekę społeczną. Jeśli dodamy do tego rolę, jaką odgrywały w organizacji państwowej aż po wiek XIX (najniższe jednostki terytorialno-państwowego ustroju administracyjno-skarbowego) i uświadomimy sobie ich wpływ na kulturę narodową, oczywistym stanie się fakt, iż parafie wciąż pozostają w centrum zainteresowań badaczy².

Początek XXI w. przyniósł syntezę Eugeniusza Wiśniowskiego, który podsumowując dotychczasową wiedzę, nieco inaczej scharakteryzował parafie w Polsce średniowiecznej, aniżeli wcześniejsi badacze tychże struktur kościelnych. Opierając się na modelach metodologicznych wypracowanych na zachodzie Europy, zwrócił uwagę na kwestie wcześniej marginalizowane lub wręcz pomijane przez historyków. Zwłaszcza na zagadnienie funkcji

---

¹ Zob. program badań określony przez E. Wiśniowskiego, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 9–16 (seria: *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłoczowski; wcześniejsza wersja tej pracy, o znacznie węższym zakresie problematyki badawczej: *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1968, s. 235–372). Tam też omówienie krytyczne starszej literatury, które zwalnia z cytowania szeregu prac.

² Zob. D. Olszewski, *Wstęp*, w: J. Gurda, *Parafia Książnice Wielkie. Zarys dziejów*, Kielce 1992, s. 5–12.

i społecznej roli parafii (tzw. „życie parafialne”), rozumianej jako grupa społeczna połączona różnymi stosunkami w konkretnych warunkach czasowych i przestrzennych³. Tym samym rozważania nad historią organizacji parafialnej stały się kluczowe dla poznania kultury społecznej danej epoki⁴. Myliłby się jednak ten, kto nie dostrzega wcześniejszych sukcesów polskiej historiografii, głównie środowiska skupionego wokół Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce⁵. Ze starszych prac szczególnie ważne były rozważania Władysława Abrahama, Stosława Łaguny, Stanisława Zachorowskiego, Stanisława Kujota, Karola Maleczyńskiego, Tadeusza Silnickiego i H. F. Schmidta⁶. Zauważono wówczas, że trudności nastęrcza ustalenie definicji parafii wczesnośredniowiecznej, w zależności od przyjętych kryteriów, z których dwa najbardziej istotne to: terytorium bądź *cura animarum*⁷.

---

³ Przegląd najważniejszej literatury europejskiej zob. E. Wiśniowski, *Parafie...*, dz. cyt., s. 10, przyp. nr 3–4. Zob. też J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, Warszawa 2003, s. 249–257. Omówienie literatury polskiej zob. E. Wiśniowski, *Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*, w: *Discernere vera ac falsa. Prace ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Lublin 1992, s. 43–55.

⁴ Zob. kluczowe dla Polski prace S. Byliny, *Spowiedź jako instrument katechezy i nauki współżycia społecznego w Polsce późnego średniowiecza*, „Społeczeństwo Polski średniowiecznej”, t. 2, 1992, s. 235–265; tenże, *Wiara i pobożność zbiorowa*, w: *Kultura Polski średniowiecznej*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 403–450; tenże, *Religijność późnego średniowiecza. Chryścijaństwo a kultura tradycyjna w Europie Środkowo-Wschodniej w XIV–XV w.*, Warszawa 2002 (zwłaszcza rozdział: *Katechizacja ludności*); tenże, *Chryścijańska wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002; oraz I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003; E. Wiśniowski, *Parafie...*, dz. cyt.

⁵ Zob. J. Kłoczowski, *Prace nad Atlasem Historycznym Kościoła w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne” (dalej RH), 6 (1958), z. 5, s. 259–274; tenże, *Rozwój i problematyka badań nad geografią historyczną Kościoła Katolickiego*, tamże, 11 (1962), z. 2, s. 5–93; S. Mielnik, *Działalność Ośrodka Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL*, Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne (dalej ABMK), 95 (2011), s. 123–131.

⁶ Omówienie, zob. E. Wiśniowski, *Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*, w: *Discernere vera ac falsa...*, dz. cyt., s. 43–55.

⁷ Zob. *Lexicon des Mittelalters*, t. 6, s. 1022–1026; M. Sitarz, *Parafia*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 14, Lublin 2010, kol. 1324–1326; A. Słowikowska, *Kościół parafialny*, w: tamże, kol. 1330–1331; *Parafia, parafialny kościół*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 18, Warszawa 1892, s. 200–202; J. Szymański, *Organizacja Kościoła, Polska*, w: *Słownik starożytności słowiańskich* (dalej SSS), red. G. Labuda i Z. Stieber, t. 3, cz. 2, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 510.

Do najważniejszych ustaleń poczynionych w zakresie metodologii badań nad organizacją parafialną na ziemiach polskich – po części także w okresie przedwojennym – należy zwłaszcza metoda ustalania początków parafii na podstawie zachowanych źródeł⁸. Niestety, nie gwarantuje ona jednak stuprocentowej pewności, bowiem mimo, iż zdecydowana większość historyków opowiada się za XI w., jako czasem powstania organizacji parafialnej, to byli i tacy, którzy woleliby przesunąć jej genezę nawet na XIII stulecie. Ten skrajny pogląd – co do późnej chronologii omawianego zjawiska – ma o tyle uzasadnienie, że z pewnością w przypadku kościołów na wsiach okres przełomu XII/XIII w. był decydujący dla ukształtowania sieci parafii wiejskich⁹.

Wydaje się zatem, że logicznym jest przyjęcie założeń metodologicznych zastosowanych przez E. Wiśniowskiego w cytowanej wcześniej pracy. Rozważania nad stanem i perspektywami badań nad parafiami w średniowieczu na obszarze współczesnej diecezji kieleckiej muszą się koncentrować na takich elementach „składowych” parafii, jak: terytorium i okręg parafialny¹⁰, charakterystyka uposażenia, dynamika rozwoju organizacji parafialnej i jej zasięg, patronia, duchowieństwo, prawa parafialne, wierni, kościół, bractwa, szkoły i szpitale, funkcje społeczne i ich rola w strukturze parafialnej, częstokroć eksponowane niejako na marginesie badań nad organizacją parafialną, aczkolwiek stanowiące niezbędne uzupełnienie.

Wśród źródeł na pierwszym miejscu należy wymienić *Liber beneficiorum* Jana Długosza¹¹ i Jana Łaskiego¹², księgę kontrybucji parafialnych

---

⁸ Zob.: B. Kumor, *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej w Małopolsce*, „Sprawozdania TN KUL”, 9 (1958); tenże, *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 5 (1958), z. 4, s. 103–115; P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958; J. Szymański, *Wokół genezy organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny” (dalej PH), 55 (1964), s. 501–508.

⁹ Por. T. Lalik, *Organizacje sąsiedzkie średniowiecznej wsi polskiej – wieś, opole, parafia*, w: tenże, *Studia średniowieczne*, Warszawa 2006, s. 35.

¹⁰ Przykładem może być parafia w Chomętowie. Jeśli za poparcie tezy o istnieniu parafii uznamy tylko okręg parafialny, to okaże się, że pierwszym takim dokumentem dla obecnej diecezji kieleckiej byłaby dopiero erekcja parafii Chomętów z 1331/1332 r., zob. *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej* (dalej ZDKiDK), t. 1 (*Materiały do dziejów Kościoła w Polsce*, t. 1), wyd. S. Kuraś, Lublin 1965, nr 38 i 39. Co ciekawe, kopia tej erekcji znajduje się w AD Kielce, dok. perg. nr 4 (zob. il. 1).

¹¹ Johannes Długos, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I–III, w: *Opera Omnia*, t. VII–IX, Cracoviae 1863–1864. Analiza krytyczna S. Kuraś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis*, Warszawa 1966.

¹² J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Korytkowski, J. Łukowski, t. I, Gniezno 1880.

z I poł. XVI w.¹³ oraz spisy świętopietrza i dziesięciny papieskiej z XIV w.¹⁴ Pozwalają one uchwycić sieć parafialną na całym obszarze obecnej diecezji kieleckiej w XV w., ale też uprawniają do stawiania wniosków co do rozwoju gospodarczego (informacje o folwarkach, dziesięcinach, drogach, urządzeniach przemysłowych, dochodach z prebend) i kulturalnego parafii (szkoły, szpitale, architektura kościołów) oraz odnośnie do kwestii patronatów i patronatów. W mniejszym stopniu materiałów dostarczają kodeksy dyplomatyczne katedry i diecezji krakowskiej, katalog i zbiór dokumentów małopolskich bądź źródła normatywne z zakresu ustawodawstwa kościelnego.

Teren naszych rozważań pokrywa się z granicami obecnej diecezji kieleckiej, aczkolwiek jej późne wyodrębnienie (XIX w.) z diecezji krakowskiej i gnieźnieńskiej musi skutkować pewnymi uwagami i analogiami, zwłaszcza w przypadku parafii granicznych. Natomiast cezurą chronologiczną jest I poł. XVI w., kiedy początki reformacji wyraźnie przyczyniły się do kryzysu organizacji parafialnej.

Przegląd stanu badań nad średniowieczną organizacją parafialną na obszarze obecnej diecezji kieleckiej wypada zacząć od prac ks. Jana Wiśniewskiego¹⁵. Ten niestrudzony badacz i zbieracz pamiątek przeszłości, działający na tle modnego na przełomie XIX i XX w. nurtu, jest autorem pierwszych opracowań historycznych dla wielu parafii diecezji kieleckiej. Mało tego, opublikował również szereg tekstów źródłowych, dzisiaj już niedostępnych w oryginale. Jego prace mają jeszcze ten „niezatarty” charakter, tak typowy dla historyków sprzed dziesięcioleci, jakim było bazowanie przede wszystkim na źródle, odczytywanym po raz pierwszy. W swoich pracach umownie zwanych „dekanatami” zestawiał informacje dla ok. 170 z 304 (w tym jedna personalna) parafii obecnej diecezji kieleckiej. Stosował przy tym schemat oparty na kwestionariuszu charakteryzującym przede wszystkim historię miejscowości posiadającej kościół parafialny, zawierającym opis kościoła i jego zabytków, ewentualnie informacje o pozostałych w parafii kościołach, kaplicach, cmentarzach, klasztorach. Ponadto publikował spisy miejscowego duchowieństwa, częstokroć lokalne legendy i tradycję ludową. Terenu diecezji kieleckiej

---

¹³ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968.

¹⁴ *Acta Camerae Apostolicae*, t. I–II, w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, wyd. J. Ptaśnik, t. I–II, Cracoviae 1913–1914. Por. T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, Kraków 1908.

¹⁵ O nim zob. M. Niwiński, *Ks. Jan Wiśniewski: monografie kościołów diecezji sandomierskiej*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, red. A. Patkowski, Kielce 1931; W. Wójcik, *Ks. Jan Wiśniewski (1876–1943)*, ABMK 6 (1963); J. Fidos, D. Olszewski, *Ksiądz Jan Wiśniewski 1876–1943. Życie i działalność*, Kielce 2000.

dotyczą prace wydawane w latach 1917¹⁶ oraz 1927–1933¹⁷. Co ważne, zawierały one wspomniane wcześniej wypisy źródłowe, zatytułowane *Monumenta Dioecesis Kielcensis*.

Kolejną pracą poruszającą zagadnienia związane w dużej mierze z organizacją parafialną omawianego obszaru był tekst Jerzego Kłoczowskiego¹⁸. Szczególną uwagę zwrócił on na dane demograficzne wynikające z pracy Tadeusza Ładogórskiego¹⁹, które pozwalają na szacunkowe określenie wielkości zaludnienia parafii w XIV w., a na pewno na stwierdzenie i wskazanie

---

¹⁶ J. Wiśniewski, *Dekanat miechowski*, Radom 1917 (Chodów, Czaple, Gołcza, Goszcza, Hebdów, Iwanowice, Kalina Wielka, Koniusza, Kozłów, Książ Wielki, Książ Mały, Łętkowice, Miechów, Nasiechowice, Niedźwiedź, Niegardów, Pałecznicza, Prandocin, Raclawice, Radziemice, Słaboszów, Sławice, Słomnice, Tczyca, Uniejów, Wrocimowice, Wysocice, Zielenice, Żembocin).

¹⁷ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskim, Skalbmierskim, i Wiślickim*, Mariówka 1927 (parafie: Bejsce, Bobin, Bogucice, Chroberz, Czarnocin, Działoszyce, Dzierążnia, Gorzków, Góry, Chotel Czerwony, Jurków, Kazimierza Mała, Kije – Kliszów, Kocina, Korczyn, Kościelec, Koszyce, Krzyżanowice, Książnice Wielkie, Małoszyce, Michałów, Młodzawy, Opatowiec, Pełczyńska, Probołowice, Pińczów, Przemyków, Rachwałowice, Rogów, Sancygniów, Skalbmierz, Sokolina, Stradów, Wiślica, Witów, Wolica, Zagość); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickim*, Mariówka 1929 (Balice, Biechów, Busko, Chmielnik, Dobrowoda, Drugnia, Gnojno, Janina, Kargów, Lisów, Oleśnica, Ostrowce, Pacanów, Piasek Wielki, Pierzchnica, Piotrkowice, Potok, Sędziejowice, Solec, Stopnica, Strózyska, Szaniec, Szczaworyż, Szydłów, Świniary, Tuczępy, Zborówek); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim*, Mariówka 1930 (Brzegi, Chomentów, Cierno, Imielno, Jędrzejów, Korytnica, Kozłów, Krzęcice, Łukowa, Małogoszcz, Mieronice, Mierzwin, Mnichów, Mokrsko, Mstyczów, Nagłowice, Nawarzyce, Oksa, Piotrkowice, Rakoszyn, Sędziszów, Sobków, Rembieszycy, Tarnawa, Węgleszyn, Wrocisław, Wrocieryż, Złotniki); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Mariówka 1932 (Bebelno, Chlewice, Chrzastów, Czarnca, Drochlin, Dzierzgów, Goleniowy, Irządze, Januszewice, Kluczewsko, Koniecpol, Konieczno, Kosów, Krasocin, Kuczków, Kurzelów, Lelów, Moskorzew, Nakło, Obiechów, Oleszno, Podlesie, Przyłęk, Rokitno, Secemin, Słupia, Szczekociny, Włoszczowa); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, Mariówka 1933 (Imbramowice, Kidów, Kroczyce, Łany Wielkie, Minoga, Raclawice, Narama, Ojców, Sieciechowice, Skąła, Smardzowice, Żarnowiec). Ponadto: tenże, *Dekanat iłżecki*, Radom 1909–1911 (Świętomarz, Tarczek); tenże, *Dekanat opatowski*, Radom 1907 (Bodzentyń, Cisów, Czyżów, Dębno, Ociesęki, Przybysławice).

¹⁸ J. Kłoczowski, *Kościół w wiekach średnich na obszarze dzisiejszej diecezji kieleckiej*, w: *Księga jubileuszowa stulecia diecezji kieleckiej (1883–1983)*, Kielce 1986, s. 193–214.

¹⁹ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958.

parafii oraz terenów lepiej i wcześniej zagospodarowanych. Co za tym idzie szybko – jak na polskie warunki – objętych organizacją parafialną. Dobrym przykładem jest najstarszy na ziemiach polskich zachowany dokument erekcyjny kościoła parafialnego w Pacanowie z lat 1110–1117²⁰. Także na I poł. XII w. kładzie się początki kościołów w Prandocinie i Skalbmierzu. Zatem zgodnie z wynikami otrzymanymi przez T. Ładogórskiego, który przeliczył świętopietrze i dziesięcinę papieską na liczbę parafian, J. Kłoczowski mógł zaakcentować wczesną metrykę parafii w południowo-zachodniej części obecnej diecezji. Wynikało to także z badań E. Wiśniowskiego nad prepozyturą wiślicką²¹. Tereny nadwiślańskie i nadnidziańskie – wcześniej skolonizowane, o dużym udziale własności monarszej i możnowładczej – już w XII w. posiadały rozwiniętą sieć parafii, gdzie przeciętna odległość pomiędzy centrami parafialnymi wynosiła ok. 8 do 9 km. Co ciekawe, właściwie do końca XIV w. zakończył się tu proces powstawania kolejnych parafii, a w okresie nowożytnym doszło jeszcze tylko kilka. Potwierdza to zatem tezę o zakończeniu formowania organizacji parafialnej w tej części obecnej diecezji już w XIV stuleciu²². Podobne ustalenia poczyniła Barbara Rzewuska-Kurzeja dla prepozytury kieleckiej, gdzie zaludnienie było zdecydowanie niższe, ale z kolei dominująca własność biskupów krakowskich sprzyjała wczesnej (przełom XI i XII w.) organizacji parafialnej, którą utworzono w zasadzie do końca XV w.²³ W zbliżony chronologicznie ciąg zdarzeń wpisuje się formowanie sieci parafialnej w północno-zachodniej części diecezji. Badania Jacka Laberscheka nad średniowiecznym dekanatem lelowskim pokazały, że chociaż był to teren słabiej zaludniony, to do końca średniowiecza kształtowanie sieci parafialnej zostało skończone. Tym razem decydująca była działalność kolonizacyjna Kazimierza Wielkiego, bowiem w XIV w. powstało najwięcej parafii²⁴.

Ustalenia zawarte w powyższych pracach pozwoliły J. Kłoczowskiemu²⁵, E. Wiśniowskiemu²⁶ i B. Kumorowi²⁷ na sformułowanie dobrze uzasadnionych

---

²⁰ Zob. W. Semkowicz, *Przyczynki dyplomatyczne wieków średnich*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza 1661 r.*, t. 2, Lwów 1912, s. 5–6; ZDKiDK, t. 1, nr 2.

²¹ Zob. E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965.

²² Tenże, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976.

²³ B. Rzewuska-Kurzeja, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w średniowieczu*, „*Nasza Przeszłość*” (dalej NP), 59 (1983), s. 69–96.

²⁴ J. Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.*, w: *Księga jubileuszowa...*, dz. cyt., s. 231–246.

²⁵ Zob. J. Kłoczowski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 200–201.

²⁶ Zob. E. Wiśniowski, *Rozwój sieci...*, dz. cyt., s. 93.

²⁷ Zob. B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002, s. 173–516.

wniosek co do zaawansowania rozwoju sieci parafialnej obecnej diecezji kieleckiej w średniowieczu. Właściwie wynika z nich, iż nasylenie kościołami parafialnymi do końca XV w. było tak duże, że jak na warunki polskiego średniowiecza całkowicie wystarczające. W kategoriach liczb wyraża się to następująco: na 304 aktualne parafie do poł. XIV w. powstało 158, tj. ok. 52%; natomiast spośród wszystkich parafii w diecezji ok. 68% powstało do końca XV w. Pozostałe to parafie utworzone w okresie nowożytnym i najnowszym przede wszystkim w północnej części diecezji, słabiej zaludnionej, a zatem i gorzej zagospodarowanej, przy czym spora ich część to parafie związane z rozwojem demograficznym Kielc w XX w. Jeśli dokonalibyśmy takiego zestawienia dla pocz. lat 80. XX w.²⁸, okazałoby się, że byłoby to odpowiednio ponad 70% parafii powstałych do końca XV stulecia!

Potwierdza to zatem jeszcze raz, że rozpatrując rozwój organizacji parafialnej, należy brać pod uwagę stosunki osadnicze i własnościowe, przekładające się na nasylenie terenu podstawowymi strukturami Kościoła²⁹. Ich metrykę oraz zasięg możemy w większości przypadków ustalić na podstawie źródeł przekrojowych – wspomnianych już wykazów świętopietrza i dziesięciny papieskiej z XIV w., ksiąg kontrybucji parafialnych z wieku XVI, *Libri beneficiorum* Jana Długosza i Jana Łaskiego, publikowanych dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych, czasem nielicznych źródeł narracyjnych. Te same źródła pozwoliły E. Wiśniowskiemu na przedstawienie problemu nasylenia parafii miejskich i wiejskich szkołami (raczej szkółkami), szpitalami, wreszcie na analizę kwestii rezydencji kleru parafialnego przy swych beneficjach. I tak w przypadku szkół parafialnych wyniki wskazują na powszechność tego typu instytucji edukacyjnych w pocz. XVI w., i to w zasadzie zarówno w miastach, jak i na wsiach³⁰. Współczynnik ok. 83% dla wybranych z ok. 100 średniowiecznych parafii obecnej diecezji kieleckiej jest nie tylko wyższy od sąsiedniej diecezji krakowskiej, ale oznacza pełne zaangażowanie Kościoła w alfabetyzację i wychowanie. Pokazuje też intensywną „penetrację” kultury religijnej w świat społeczności parafialnych, bowiem oprócz podstaw czytania, pisania i liczenia, dzieci i młodzież upiększały liturgię śpiewem i podlegały katechizacji. W niewielkim stopniu szkoły te przygotowywały też do kapłaństwa czy zajęć związanych z pracą umysłową. Oczywiście, że zarówno odsetek

²⁸ W 1981 r. były 273 parafie, zob. D. Olszewski, *Wprowadzenia historyczne, w: Katalog duchowieństwa i parafii diecezji kieleckiej*, Kielce 1999, s. 23.

²⁹ Tak również D. Olszewski, *Organizacja terytorialna Kościoła w regionie świętokrzyskim*, w: *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość?*, red. J. Wijaczka, Kielce 2001, s. 75–76 (idąc za ustaleniami E. Wiśniowskiego i J. Kłoczowskiego).

³⁰ Zob. E. Wiśniowski, *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI w.*, RH 15 (1967), z. 2, s. 85–127; tenże, *Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI w.*, ABMK 18 (1969).

szkół w miastach, gdzie parafie z reguły były bogatsze (m.in. z tytułu uposażenia duchowieństwa oraz zamożności parafian) był wyższy, jak i poziom nauki w nich oferowanej skutkowałam częstszym wyjazdem absolwentów na studia. Przekonują o tym liczne badania szczegółowe nad znacznie większymi szkołami miejskimi, zwłaszcza kolegiackimi, ich personelem, programami nauczania i wpisami na krakowską Alma Mater³¹. Dla interesującego nas terenu szczególnie znaczenie mają opracowania Krzysztofa Bracha dla Kielc i Bodzentyna³², tu piszącego dla Wiślicy³³, Daniela Wojciechowskiego dla Kurzelowa³⁴, Marka Derwicha dla dóbr opactwa łysogórskiego³⁵. Z tej ostatniej wynika, że w parafiach będących prepozyturami klasztorowymi poziom nauczania oraz stan materialny były lepsze. Podobne konstatacje wynikają z pracy o szkołach kanonickich autorstwa Józefa Szymańskiego³⁶. Pewnych ogólnych danych, aczkolwiek obciążonych niejakim marginesem błędu, dostarcza praca Jana Rysia o szkolnictwie parafialnym diecezji krakowskiej w średniowieczu³⁷. W tym miejscu warto jeszcze wspomnieć pracę Antoniego Karbowiaka, która chociaż oparta na wrywkowym materiale źródłowym pozwoliła już ponad wiek temu na nakreślenie tła porównawczego dla całej Polski średniowiecznej³⁸. Znakomitym źródłem uzupełniającym obraz szkolnictwa

³¹ Pełne opracowanie tematu dla Polski średniowiecznej zob. K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994. Podsumowanie dla Małopolski zob. J. Ryś, *Szkoły kolegiackie w nauczaniu kościelnym w Małopolsce w okresie średniowiecza*, w: *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu i u progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy*, red. W. Iwańczak i K. Bracha, Kielce 1997, s. 29–39; tenże, *Szkolnictwo parafialne w miastach Małopolski w XV wieku*, Warszawa 1995. Zawarte w tych pracach omówienie starszej literatury i stanu badań zwalnia z jej przytaczania.

³² K. Bracha, *Statuta vel praecepta scholarium. Przyczynek do dziejów najstarszej szkoły w Kielcach w XV w.*, „Studia Muzealno-Historyczne”, 3 (2011), s. 31–51; tenże, *Studenci z Bodzentyna na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku*, w: *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII–XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 57–63.

³³ P. Kardys, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym. Studia z dziejów miasta*, Kielce 2006, s. 223–245, 298–301 (rozdział: *Szkoła kolegiacka i aneksy źródłowe*); tenże, *Problematyka nauczania elementarnego w szkolnictwie polskim okresie średniowiecza*, „Almanach Historyczny”, t. 8 (2006), s. 21–32.

³⁴ D. Wojciechowski, *„Dynastia” kurzelowitów w dziejach Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, Kielce 2001.

³⁵ M. Derwich, *Szkoły w dobrach i parafiach opactwa łysogórskiego*, w: *Nauczanie...*, dz. cyt., s. 47–66.

³⁶ J. Szymański, *Rola szkół kanonickich w Małopolsce w XIII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 8 (1965).

³⁷ J. Ryś, *Szkolnictwo...*, dz. cyt.,

³⁸ A. Karbowiak, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, t. 1–2, Petersburg 1898–1903, t. 3, Lwów 1923.

w parafiach miejskich obecnej diecezji kieleckiej jest cenna praca Feliksa Kiryka dotycząca urbanizacji Małopolski. Przynosi ona także bogate informacje na temat wielowątkowych powiązań parafii i duchowieństwa parafialnego z miastami i ich mieszkańcami³⁹.

Słabo rysują się w tym kontekście badania nad szpitalami i bractwami w dawnej diecezji krakowskiej. Brak szerokiej podstawy źródłowej i fragmentaryczność zachowanych materiałów oraz nadużywanie metody retrospekcji nie pozwalają na jakies szczegółowe wnioski i stawianie ugruntowanych hipotez⁴⁰. Trzeba jednak dodać, że i w tych przypadkach można wskazywać pozytywne przykłady, uzupełniające dotychczasowy stan badań⁴¹.

Z problematyką szkolnictwa parafialnego wiążą się po części rozważania nad kwestią rezydencji kleru przy beneficjach. Wyniki, do jakich doszli E. Wiśniowski i J. Kłoczowski, analizując stan liczbowy kleru na prawie całym obszarze obecnej diecezji, są wielce wymowne. Okazało się bowiem, że w świetle źródeł kościelnych można stawiać tezę raczej o powszechnej obecności duchowieństwa parafialnego w terenie, a co za tym idzie, o faktycznej aktywności duszpasterskiej i realnym oddziaływaniu na parafian. Tym bardziej jest to cenne spostrzeżenie, że w interesującym nas okresie (tj. pocz. XVI w.) w wielu rejonach Europy Zachodniej sytuacja nie była tak pomyślna⁴². Uważa się, że i w tym przypadku uprzywilejowane były parafie miejskie, gdzie liczbę duchownych szacuje się średnio na ok. 4 osoby, podczas gdy w parafiach wiejskich byli to zwykle sami proboszczowie lub ich zastępcy. Oczywiście, trzeba brać pod uwagę, iż na tak wysoką średnią miały wpływ najbogatsze parafie, zwłaszcza kolegiackie, gdzie okresowo mogło posiadać prebendy nawet kilkunastu duchownych. Z drugiej zaś strony nie bierzemy pod uwagę przedstawicieli zakonów, którzy nie zaliczając się do duchowieństwa parafialnego, jednak de facto czynnie wspierali katechizację, nieraz także w ramach organizacji parafialnej. Uzupełnieniem tych ustaleń są wyniki badań

---

³⁹ F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce 1994.

⁴⁰ Zob. E. Wiśniowski, *Parafie...*, dz. cyt., s. 191–197, 317–327.

⁴¹ Zob. F. T. Rzemieniuk, *Dzieje dobroczynności w Bodzentynie*, „Prawo Kanoniczne”, 11 (1968), nr 1–2, s. 253–273; P. Kardys, *Wiślica...*, dz. cyt., (rozdział: *Szpital św. Ducha*). Por. tego typu studia dla Sandomierza: D. Burdzy, *Szesnastowieczny Sandomierz. Kościół i miasto*, Kielce 2012. Dla szpitali podsumowanie i wciąż aktualny stan badań zob. *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998.

⁴² Zob. E. Wiśniowski, *Liczebność duchowieństwa diecezjalnego na ziemiach polskich w pierwszej połowie XVI w.*, RH 16 (1968), z. 2; tenże, *Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI w.*, ABMK 18 (1969); J. Kłoczowski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 210.

nad kategoriami kleru parafialnego i kumulacji beneficjów, dosyć szczegółowe dla dawnej diecezji krakowskiej⁴³.

Parafia średniowieczna to również swego rodzaju „organizator” związków sąsiedzkich w ramach okręgu parafialnego. Staje się to widoczne zwłaszcza w późniejszym średniowieczu, kiedy wokół kościoła koncentruje się życie społeczne, a język zapisków sądowych zdaje się zrównywać pojęcie opole (osada) z parafią⁴⁴. Można to tłumaczyć tylko tym, iż związek w ramach parafii stał się ważniejszy od sąsiedzkiego, a sama parafia stała zjawiskiem powszechnym. Świątynia służyła już nie tylko potrzebom kultu i wiązała się z obowiązkiem mszalnym⁴⁵, ale też była miejscem zebrań wspólnoty i ogłaszania rozporządzeń, podobnie zresztą jak znajdujący się przed nią plac, nierzadko wykorzystywany na targ niedzielny. W przypadku parafii wielowioskowych kościół parafialny mógł także służyć różnicowaniu roli poszczególnych wsi/osiedli, ze zdecydowanym wskazaniem na wieś z kościołem. Dodajmy jeszcze fakt częstej obecności dworu dominialnego obecnego w takiej wsi, co połączone z prawem patronatu, określonymi prawami parafialnymi⁴⁶ i instytucją witryków daje pełny obraz wsi parafialnej⁴⁷. Dobrymi przykładami monograficznych opracowań są parafie: Kije, Skalbmierz⁴⁸, Książnice Wielkie⁴⁹, Kurzelów⁵⁰, Trójcy Świętej w Jędrzejowie⁵¹,

⁴³ Zob. E. Wiśniowski, *Parafie...*, dz. cyt., s. 57–166.

⁴⁴ Zob. Z. Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu – żreb, wieś, opole*, Wrocław 1971, s. 320.

⁴⁵ Zob. I. Skierska, *Obowiązek...*, dz. cyt.,

⁴⁶ Uprawnienia kościoła w stosunku do parafian podkreślono już w dokumencie dla Kij z 1213 r. Zob. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej* (dalej KDKK) wyd. F. Piekosiński, t. I–II, Kraków 1874–1883, t. I, nr 9.

⁴⁷ Przypomnijmy w tym miejscu, że pojęcie „parafia” w języku staropolskim było tożsame z pojęciem „gmina” – wspólnota wiernych, a z czasem dało nazwę jednostce administracyjnej. Nie dziwi zatem, że począwszy od końca XIV w. coraz częściej biskupi zwracali uwagę synodów diecezjalnych na duchowieństwo parafialne, zob. J. Sawicki, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 5: *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty*, Warszawa 1950, (1396 r.) s. 55, (1426 r.) s. 85; B. Ulanowski, *Opracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce. Dodatek: I. Statuty synodu krakowskiego z r. 1392–1396*, s. 36 (1394 r.); tenże, *Materiały do ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI w.*, w: *Archiwum Komisji Prawniczej AU*, t. 1, Kraków 1895, s. 348–460.

⁴⁸ S. K. Olczak, D. Olszewski, *Parafia Skalbmierz. Zarys dziejów*, Kielce 2000.

⁴⁹ J. Gurda, *Parafia Książnice Wielkie. Zarys dziejów*, Kielce 1992.

⁵⁰ D. Wojciechowski, *Parafia w Kurzelowie. Historyczno-pastoralny zarys dziejów*, Kielce 1997.

⁵¹ W. Kowalski, D. Olszewski, *Parafia Trójcy Świętej w Jędrzejowie na tle dekanatu. Zarys dziejów*, Kielce 2003.

w mniejszym zakresie Chęciny⁵² czy Oleszno⁵³. Najpełniejszym opracowaniem, pokazującym te zjawiska w całej rozciągłości, jest do dzisiaj praca autorstwa Daniela Olszewskiego i Eugeniusza Wiśniowskiego poświęcona parafii w Kijach⁵⁴. Podobnie potraktował te zagadnienia autor niniejszego artykułu w pracy o Wiślicy średniowiecznej i wczesnonowożytnej⁵⁵. Częściowo zawierają je opublikowane materiały z sesji organizowanych w Bodzentynie⁵⁶. W tym ostatnim przypadku szczególnie ważna jest dyskusja nad genezą kościołów w Tarczku i Świętomarzy, która ma już swoje utrwalone miejsce w historiografii⁵⁷. Kolejny, jakże istotny przykład z punktu widzenia początków chrystianizacji terenów w granicach dzisiejszych Kielc, powstania centrum parafialnego i lokalizacji obecnego biskupstwa, stanowi studium E. Wiśniowskiego o początkach kościoła i parafii św. Wojciecha w Kielcach⁵⁸. Tym bardziej, że był to równocześnie jeden z najstarszych ośrodków kościelnych na interesującym nas terenie⁵⁹.

Ostatnio nowy impuls dla badań nie tyle nad rozwojem sieci parafialnej, ile nad jej funkcjonowaniem w oparciu o istniejące korporacje duchownych,

---

⁵² W. Zapart, M. Karkocha, *Dzieje parafii Chęciny do 1815 r.*, Kielce 2007.

⁵³ T. Przybylski, *Zarys dziejów parafii Oleszno w diecezji kieleckiej*, Oleszno 1985.

⁵⁴ D. Olszewski, E. Wiśniowski, *Parafia Kije. Zarys dziejów*, Kielce 1993. Dzieje kościoła w Kijach mają szczególne znaczenie dla badań historycznych, m.in. związanych z prawem własności czy ufundowaną w Kijach grupą kanoniczną oraz przejściem części uposażenia tegoż kościoła do kolegiaty kieleckiej. Dyskusję podsumował J. Wroniszewski, *O początkach kościoła w Kijach*, w: *Cursus mille annorum. Prace ofiarowane Profesorowi Eugeniuszowi Wiśniowskiemu*, RH 48 (2000), z. 2 (zeszyt specjalny), s. 627–632.

⁵⁵ Zob. P. Kardys, *Wiślica...*, dz. cyt., (zwłaszcza rozdziały: *Bractwa religijne w Wiślicy*; *Szpital św. Ducha*).

⁵⁶ *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII–XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998; *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce 2005. O różnych kwestiach wynikających ze związków fundator/patron a parafia zob.: J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań – Wrocław 2001.

⁵⁷ Ostatnio podsumował ją Cz. Hadamik, *Kasztelania tarska*, Kielce 2011, s. 124–130.

⁵⁸ E. Wiśniowski, *Początki kościoła i parafii św. Wojciecha w Kielcach*, „Nasza Przeszłość”, 57 (1982), s. 155–169. B. Kumor, *Dzieje*, dopuszcza początki parafii św. Wojciecha już ok. 1081 r.

⁵⁹ Por. K. Tymieniecki, *Początki Kielc w związku z pierwotnym osadnictwem Łysogór*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski*, red. A. Patkowski, Kielce 1931, s. 64–69. Podsumowanie dyskusji zob. S. Trawkowski, *Ku odległym początkom i dawnym dziejom Bodzentyna*, w: *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII–XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 11–23.

a konkretnie kanoników, przyniosły badania Leszka Poniewozika⁶⁰. Wpisują się one w podjętą niegdyś przez Józefa Szymańskiego problematykę zaangażowania kanoników świeckich w organizację gospodarczą domeny feudalnej biskupów krakowskich we wczesnośredniowiecznych Kielcach. Jednak fakt, iż od początku fundacji kolegiata kielecka przejęła uprawnienia parafialne od kościoła św. Wojciecha, siłą rzeczy nawiązywał do ich roli w *curam animarum*, potwierdzając tezę o związku grup kanonickich z duszpasterstwem i funkcjami administracyjnymi⁶¹. To spostrzeżenie dotyczy także innych małych grup kanonickich, jak Kije, Małogoszcz, Szaniec, Prandocin, Imielno, Mstyczów oraz kolegiat w Wiślicy, Skalbmierzu i Kurzelowie⁶². Zwłaszcza przykłady Wiślicy i Kielc, gdzie korporacje kanoników realizowały w całej pełni funkcje duszpasterskie, są wielce pouczające. Zarówno bowiem Tadeusz Lalik w przypadku Wiślicy⁶³, jak i J. Szymański w przypadku Kielc⁶⁴ podkreślali, że fundacja kapituły kolegiackiej lub reorganizacja miejscowych środowisk kanonickich sprzyjały wyjściu kanoników poza gród książęcy i/lub centrum włości biskupiej, głównie poprzez zaangażowanie ich wikariuszy do pracy duszpasterskiej. Dodatkowo w przypadku Wiślicy i Kielc mamy do czynienia z miejscami centralnymi organizacji Kościoła krakowskiego w terenie – prepozyturami, odpowiednikami archidiakonatów. Zresztą z podobną sytuacją spotykamy się w Kurzelowie, gdzie archidiakoni są potwierdzeni od pierwszych lat XIV w., a ich początki można cofać do tego samego czasu, co początki prepozytów wiślickich i kieleckich. Zatem funkcje archidiakońskie prepozytów w zakresie kontroli duchowieństwa parafialnego potwierdzają znaczenie organizacji parafialnej i jej intensywny rozwój już w XIII i XIV w.

Podobnie, jak w przypadku kanoników i kolegiat, tyle że z przesunięciem w czasie, mamy do czynienia w kwestii obsługiwanego bądź przejmowanego przez zakonników parafii. Już w 1262 r. bożogrobcy z Miechowa otrzymali

---

⁶⁰ L. Poniewozik, *Średniowieczne parafie kolegiackie w diecezji krakowskiej*, w: *Przestrzeń religijna Europy Środkowo-Wschodniej w średniowieczu*, red. K. Bracha i P. Kras, Warszawa 2010, s. 125. Por. tenże, *Prałaci i kanonicy wiślickcy w okresie średniowiecza*, Lublin 2004; tenże, *Uposażenie prałatur i kanonii kolegiaty kieleckiej w średniowieczu*, „Studia Muzealno-Historyczne”, 3 (2011), s. 53–85.

⁶¹ J. Szymański, *Kanonicy świeccy narzędziem feudalnej organizacji włości kieleckiej biskupów krakowskich na przełomie XII i XIII w.*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 3 (1966), s. 305–325.

⁶² Zob. J. Szymański, *Wokół genezy organizacji parafialnej w Polsce*, art. cyt.; tenże, *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XIII wieku*, Lublin 1995.

⁶³ Zob. T. Lalik, *Początki kapituły wiślickiej na tle kształtowania się kolegiat polskich XII w.*, w: *Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem*, t. 1, Warszawa 1963, s. 149–191.

⁶⁴ Zob. J. Szymański, *Kanonicy...*, dz. cyt., s. 316–317.

bullę Urbana IV, w której wyraził zgodę na obsadzenie swoimi kapłanami parafii⁶⁵. W 1400 r. cystersi z Mogiły otrzymali takie uprawnienia w stosunku do Prandocina⁶⁶, nieco wcześniej Spytko z Melsztyna oddał kościół parafialny w Książu augustianom, w XV w. parafię w Beszowej objęli paulini⁶⁷, a chyba najwcześniejszy taki przykład dotyczył norbertanów w Brzesku i Busku (XII w.)⁶⁸.

Kolejne zagadnienie, to ewentualne wykorzystanie wyników z analizy architektury budownictwa sakralnego, czy choćby tylko niektórych z dawnych elementów wystroju architektonicznego, wpasowanych w obecne bryły świątyń⁶⁹. Niejednokrotnie bowiem trafne interpretacje pozwalały nie tylko potwierdzić dawność wybudowania kościoła parafialnego, a zatem i funkcjonowania parafii, ale też cofały jego początki znacznie dalej, niżby pozwalały na to zachowane źródła pisane. Niestety, chociaż w tej materii dysponujemy sporym zasobem bibliograficznym, to dotychczas był wykorzystany zaledwie w kilku pozytywnych przykładach. Do najważniejszych możemy z pewnością zaliczyć prace Jacka Tomaszewskiego o kolegiacie wiślickiej i romańskich kościołach z emporą zachodnią⁷⁰, Zygmunta Świechowskiego o kościele w Prandocinie i fragmenty syntezy budownictwa romańskiego w Polsce⁷¹, S. K. Olczaka o budownictwie parafialnym w archidiakonacie kurzelowskim⁷²,

⁶⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej KDM) wyd. F. Piekosiński, t. I–IV, Kraków 1876–1905, t. II, nr 468.

⁶⁶ *Bullarium Poloniae*, wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś, t. III, Rzym 1988, nr 458.

⁶⁷ KDKK II, nr 600.

⁶⁸ Zob. J. Rajman, *Początki opactw norbertańskich w Strachowie i Brzesku*, NP 78, 1992, s. 5–25; Cz. Deptuła, *Abbatia de Brescia w w. XII–XIII i wybrane problemy najstarszych dziejów grupy brzeskiej premonstratensów polskich*, RH 42 (1994), s. 12–48; M. Kędzierska, *Założenie klasztoru w Witowie i jego fundator*, w: *Scripta minor*, I, red. B. Lapis, s. 109–126.

⁶⁹ Taką próbę podjął już E. Wiśniowski, *Parafie...*, dz. cyt., s. 235–277.

⁷⁰ J. Tomaszewski, *Kolegiata wiślicka, badania w latach 1958–1963*, w: *Kolegiata wiślicka. Konferencja naukowa zamykająca badania wykopaliskowe*, Kielce 1965, s. 21–63; tenże, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974.

⁷¹ Z. Świechowski, *Znaczenie kościoła w Prandocinie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1 (1956), s. 13–25; tenże, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000. Ze starszych warto jeszcze wspomnieć: A. Wyrobisz, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, Wrocław 1963; Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław 1963; tenże, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009; J. Zachwatowicz, *Architektura*, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971.

⁷² S. K. Olczak, *Parafialne budownictwo kościelne w archidiakonacie kurzelowskim w średniowieczu*, Lublin 1966 (mps, Zakład Historii KUL).

a w przypadku Kielc rozproszone studia o charakterze przyczynkarskim dotyczące architektury romańskiej kolegiaty⁷³. Wnioski płynące z lektury tych publikacji przekonują, jak ogromne możliwości tkwią jeszcze w niewykorzystanym dotąd w stopniu zadowalającym materiale architektonicznym⁷⁴.

Nie inaczej jest w przypadku sięgania po wyniki badań archeologicznych. O ile przed laty E. Wiśniowski wykorzystał z dobrym skutkiem ustalenia archeologów i uwzględnił wymowę tego rodzaju źródeł przy opracowywaniu sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej, to już następni badacze tychże struktur kościelnych nie dostrzegali takiej potrzeby, co zdecydowanie obniża wartość ich ustaleń. Przykładem jest choćby praca Barbary Rzewuskiej-Kurzeji, która opracowując sieć parafialną prepozytury kieleckiej, skrzętnie zgromadziła materiał źródłowy i dokonała jego w miarę prawidłowej interpretacji⁷⁵, a jednak bez postulowanego we współczesnych badaniach podejścia heurystycznego i nieuwzględnienia stanu badań archeologicznych praca ta wymaga reinterpretacji.

Przykładem możliwości nowego spojrzenia na kształtowanie sieci parafialnej poprzez wyniki badań powierzchniowych i rozpoznanie w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski mogą być publikacje Waldemara Glińskiego. Udowodnił on bowiem, że w momencie przekazania biskupom krakowskim skupienia osadniczego w rejonie Łysogór, teren ten był już wcześniej zagospodarowany, zatem istniały już w XI w. przesłanki do szybkiego tworzenia

---

⁷³ Ostatnie podsumowanie wraz z omówieniem wcześniejszej literatury zob. Cz. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc. Kasztelania kielecka od przełomu XI i XII do połowy XIV stulecia*, Kielce 2007, s. 91–98.

⁷⁴ Zob. *Katalog zabytków wczesnośredniowiecznych architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, 17 (1996); Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, passim; *Architektura romańska w Polsce*. Bibliografia, Warszawa 2001, passim; Pozytywny przykład wykorzystania reliktyw dawnej architektury do formułowania wniosków o charakterze osadniczym zob. Z. Lechowicz, *Dzieje ziemi radomskiej w średniowieczu. Okręg grodowy w Skrzynnie*, Radom 2010, s. 47–63, 77–98. Jako przykład poszerzenia stanu wiedzy o „przyziemnych” podstawach codziennego bytowania duchowieństwa parafialnego mogą służyć studia nad zabudową mieszkalną, które choć wrywkowe, dają pewien ogłęd. Zob. P. Kardyś, *Dom Długosza w Wiślicy*, „Między Wisłą a Pilicą”, 7 (2006), s. 9–30.

⁷⁵ Przykładem błędnej analizy źródeł jest Mirzec, który jako centrum parafii miałby powstać niewiele wcześniej niż w 1326 r. Zdaniem autorki wskazuje na to niskie uposażenie i niewielki okręg parafialny. P. Kardyś, *Parafia św. Leonarda w Mircu w średniowiecznej i wczesnonowożytnej przestrzeni historyczno-geograficznej*, NP 107 (2007), s. 117–146, udowodnił natomiast, że w XV w. parafia obejmowała aż 8 miejscowości, które występują w źródłach z XIV i XV w., zatem parafia ma najprawdopodobniej XII-wieczną metrykę. Wynika z tego, iż należy ponownie przeanalizować początki organizacji parafialnej w prepozyturze kieleckiej, zwłaszcza wobec faktu przyrostu bazy źródłowej i historiograficznej, szczególnie z dziedziny archeologii.

sieci parafialnej, choćby w oparciu o czoła opolne, jak w Mominie⁷⁶. To z kolei każe powrócić do problematyki tzw. okręgów wielkoparafialnych, zasadzających się na wspólnotach lokalnych, najstarszych polskich grodach, osadach o charakterze obronnym i/lub ośrodkach administracji państwowej⁷⁷. Bezwzględnym wymogiem zaś byłoby uwzględnienie dynamiki zmian tychże ośrodków, ze względu na przesunięcia w ich hierarchii⁷⁸. Nie wchodząc głębiej w ową problematykę, należy podkreślić, że analogie czeskie i węgierskie wskazują na rozwój organizacji parafialnej w terenie od jednostek większych – tzw. wielkoparafialnych, utożsamianych niejednokrotnie z późniejszymi archidiakonatami (w naszym przypadku byłyby to prepozytury) – do mniejszych, czyli parafii. Podkreśla się bowiem, że chrystianizacja w terenie musiała opierać się na strukturze administracyjnej państwa. Materialnymi śladami mogłyby być relikty lub źródła pisane stwierdzające funkcjonowanie dwóch kościołów w takich centrach wielkoparafialnych, jednego na grodzie, drugiego na podgrodziu (lub szerzej na jego zapleczu osadniczym). Ten drugi, jako ogólnodostępny, pełniłby funkcję kościoła parafialnego. Taki przykład możemy zaobserwować w Wiślicy, gdzie oprócz rotund na tzw. regii funkcjonował już od schyłku XI w. niewielki kamienny kościół pod wezwaniem św. Mikołaja⁷⁹. Pewnej analogii mogą też dostarczać Kielce, gdzie oprócz ogólnodostępnego kościoła św. Wojciecha w osadzie o charakterze rzemieślniczym, szybko wzniesiono romańską kolegiatę. Powyższe każe zaakcentować konieczność powrotu do studiów osadniczych opartych na analizie materiałów archeologicznych oraz rozmieszczeniu i charakterze cmentarzysk, które również mogą potwierdzać funkcjonowanie ośrodka parafialnego⁸⁰. W przypadku obecnej diecezji kieleckiej, a także prepozytury kieleckiej i archidiakonatu kurzelowskiego w średniowieczu,

---

⁷⁶ W. Gliński, *Łysogórskie skupienie osadnicze z okresu średniowiecza. Wyniki badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski. Próba przedstawienia problematyki*, w: *Bodzentyń. Studia...*, dz. cyt., s. 31–77.

⁷⁷ Zob. E. Wiśniowski, *Parafie...*, dz. cyt., s. 34–37.

⁷⁸ Podsumowanie dyskusji zob. Z. Kurnatowska, *Początki organizacji parafialnej polskiego Kościoła*, w: *Kościół w monarchii Przemyślidów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku*, red. J. Dobosz, Poznań 2009, s. 37–48.

⁷⁹ Zob. K. Żurowska, *Kościół św. Mikołaja w Wiślicy na tle romańskich jednonawowych budowli sakralnych*, w: *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa 1997, s. 57–60; P. Kardyś, *Wiślica...*, dz. cyt., s. 36–44. Także w Kijach mamy do czynienia z kościołem, który mógł powstać w pobliżu grodu o charakterze kasztelańskim(?). Zob. A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły*, s. 71, i badania S. Litaka, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI w.*, RH 12 (1964), z. 2, s. 54–79.

⁸⁰ Zob. H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, cz. 1: *Źródła*, Wrocław 1966; cz. 2: *Analiza*, Wrocław 1971; A. Żak, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974.

nie mamy takich całościowych ujęć⁸¹. Poczynione jednak zostały pewne studia dla mniejszych jednostek osadniczych. Szczególne ważne są w tym zakresie prace Elżbiety Dąbrowskiej o osadnictwie wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej⁸², Waldemara Glińskiego o Łysogórskim skupieniu osadniczym⁸³, Czesława Hadamika o biskupiej kasztelani kieleckiej⁸⁴ i tarskiej⁸⁵ oraz obu tych autorów o osadnictwie Wiślicy i okolic⁸⁶. Swego rodzaju uzupełnieniem problematyki osadniczej⁸⁷ są kwestie szlaków handlowych, komór celnych i targów. Możemy je po części próbować interpretować, opierając się na nieco przestarzałej, ale wciąż jedynej pracy autorstwa Teresy Wąsowicz⁸⁸. Wiele tego typu informacji zawierają również księgi uposażeń diecezji krakowskiej J. Długosza i archidiecezji gnieźnieńskiej J. Łaskiego. Ważnych tym bardziej, że pozwalają wnioskować m.in. o drogach prowadzących do kościoła parafialnego (tzw. „meszne” drogi)⁸⁹. Wreszcie związane ze stanem i okresem stabilizacji osadnictwa rodzaje uposażenia beneficjów plebańskich⁹⁰ (przewaga ziemi lub dzieścian) oraz świadczenia dodatkowe, jak kołęda, meszne i stołowe⁹¹.

⁸¹ Por. A. Rozwałka, *Sieć osadnicza w archidiecezji lubelskiej w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne*, Lublin 1999.

⁸² E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Wrocław 1965.

⁸³ W. Gliński, *Łysogórskie skupienie...*, dz. cyt.

⁸⁴ Cz. Hadamik, *Pierwsze wieki...*, dz. cyt. Porównaj podobne studium dla archidiecezji zawichojskiej: D. Wyczółkowski, *Sieć parafialna a osadnictwo archidiecezji zawichojskiej we wczesnym średniowieczu*, w: *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 571–585.

⁸⁵ Cz. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc. Kasztelania...*, dz. cyt., s. 53–118.

⁸⁶ W. Gliński, Cz. Hadamik, *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w Wiślicy na obszarze 96–63 Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1995 roku*, w: *Wiślica...*, dz. cyt., s. 86–128.

⁸⁷ Najważniejsze prace do dziś: T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930; T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958.

⁸⁸ T. Wąsowicz, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, w: *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. T. Wąsowicz i J. Pazdur, Warszawa 1967, s. 111–131.

⁸⁹ B. Geremek, *Poczucie przestrzeni i świadomość geograficzna*, w: *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV wieku*, red. tenże, Warszawa 1997, s. 628–668; I. Skierska, *Obowiązek...*, dz. cyt., s. 46–53; S. Bylina, *Przestrzenie sakralne mieszkańców wsi u schyłku średniowiecza*, w: *Animarum cultura*, s. 156.

⁹⁰ E. Wiśniowski, *Badania*. Zob. też analizę w pracy P. Kardys, *Oppidi Iastszemb – z dziejów miasta i parafii biskupów krakowskich w średniowieczu*, NP 111 (2009), s. 235–249.

⁹¹ E. Wiśniowski, *Kołęda – meszne – stołowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, *Problem rejonizacji*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa

Z powyższymi wiąże się po części następny postulat, aby w całej pełni wykorzystywać przyrastającą literaturę i źródła o charakterze genealogicznym. Należy bowiem zwrócić uwagę na powszechnie znany fakt, iż w XII i XIII w., kiedy do fundowania kościołów parafialnych włączyło się aktywnie możnowładztwo, to terytorium takiej parafii opierało się przede wszystkim na posiadłościach fundatora. Zatem granice wielu powstałych wówczas parafii odzwierciedlały granice kompleksów majątkowych. Jako przykład można przytoczyć Pacanów, dla którego zachował się najstarszy na ziemiach polskich dokument erekcyjny parafii (transumpt) z lat 1110–1117⁹², w którym na siedem miejscowości parafialnych płacących dziesięcinę, przynajmniej 6 należało do Nagodziców⁹³. Podobny charakter miała geneza kościoła w Prandocinie, gdzie Prędota ufundował kościół nie tylko w centrum swoich włości, ale też dzięki temu wzmocnił ich obronność, a także – co nie bez znaczenia – podniósł rentowność swojego latyfundium⁹⁴. Nie inaczej było zapewne w Szańcu (Odrowążowie), Skalbmierzu (Awdańce) i Brzeźnicy (Gryfici). Podobne przykłady możemy mnożyć (np. Janinów w przypadku prepozytury premonstratensów w Busku)⁹⁵. Oczywiście, brak w pełni nowoczesnej monografii osadnictwa rycerskiego w regionie świętokrzyskim jest poważnym problemem.

1991. Dobrym przykładem tego typu badań jest praca W. Kowalskiego dotycząca terenów sąsiadujących obecnie z diecezją kielecką, a w średniowieczu nie tylko będących w tej samej – krakowskiej diecezji, ale znajdujących się na podobnym poziomie zaawansowania osadniczego i nasycenia strukturami parafialnymi. Zob. W. Kowalski, *Uposażenie parafii archidiaconatu sandomierskiego w XV–XVIII wieku*, Kielce 1998. Dla diecezji gnieźnieńskiej zob. A. Jabłońska, *Funkcje społeczne parafii archidiaconatu gnieźnieńskiego w XVII w.*, Kielce 2013.

⁹² ZDKiDK, t. 1, nr 2 (i potwierdzenie przez bpa Iwona Odrowąża z 1219 r., tamże, nr 4).

⁹³ Zob. W. Semkowicz, *Przyczynki dyplomatyczne wieków średnich*, w: *Księga pamiątkowa...*, dz. cyt., s. 21–22.

⁹⁴ W literaturze już od pewnego czasu zwraca się uwagę na fakt, że fundowanie parafii niesło korzyści ekonomiczne dla fundatora, później patrona, często obsadzającego probostwo swoimi krewnymi. O Prędocie jako fundatorze kościoła zob. P. Kardyś, „*Fratres armorum et domus Odrowąsinæ*”. *Odrowążowie przez wieki – ze szczególnym uwzględnieniem terenów na północ od źródeł rzeki Kamiennej*, w: *Z dziejów Powiatu szydłowieckiego*, red. M. Przeniosło, wyd. PANZET, Szydłowiec 2009, s. 20–22.

⁹⁵ Zob. M. Dobosz, *Monarcha i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002; J. Wroniszewski, *O początkach kościoła w Kijach*, w: *Cursus mille annorum. Prace ofiarowane Profesorowi Eugeniuszowi Wiśniowskiemu*, Lublin 2000, s. 623–634 (RH 48, z. 2); T. Giergiel, *Rycerstwo ziemi sandomierskiej. Podstawy kształtowania się rycerstwa sandomierskiego do połowy XIII wieku*, Warszawa 2004, s. 109–142 (rozdział o znamienym tytule: *Domena ziemska rycerstwa sandomierskiego i rozwój fundacji kościelnych*).

Niemniej jednak nie może zwalniać z tego rodzaju studiów⁹⁶, zwłaszcza w obliczu interpretacji, w których podkreśla się dominującą rolę biskupów krakowskich przy fundowaniu parafii, jako właścicieli największych włości w tym regionie. Zapomina się jednocześnie o sygnalizowanych już jakiś czas temu wynikach badań Waclawa Korta, który wyliczył 80% odsetek alienacji dóbr rycerskich na rzecz Kościoła w Małopolsce, już w okresie do poł. XIII w.⁹⁷ W przypadku diecezji kieleckiej zwraca uwagę fakt, że po raz pierwszy określenia „patron” użyto w dokumencie dla kościoła w Pacanowie z pocz. XII w.

Innym ważnym elementem badań nad kształtowaniem sieci parafialnej jest kwestia patrociniów⁹⁸. Zwrócili na to uwagę już przed laty E. Wiśniowski i G. Karolewicz⁹⁹. Nasuwają się przy tej okazji skojarzenia z najczęściej poruszonymi w literaturze przedmiotu wezwaniami maryjnymi, św. Mikołaja, św. Wojciecha¹⁰⁰ czy św. Idziego¹⁰¹. Zwłaszcza patrocinium święto Mikołajowe, wspominane wielokrotnie, miałyby świadczyć nie tylko o wczesnej genezie ośrodka parafialnego, ale też o lokalizacji przy ważnym szlaku handlowym¹⁰².

⁹⁶ Podstawowe prace dla tej problematyki: A. Friedberg, *Rozsiedlenie rodów rycerskich w województwie sandomierskim w wieku XV*, w: *Pamiętnik...*, dz. cyt., s. 80–96; tenże, *Ród Łabędziów w wiekach średnich*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, 7 (1924/1925), s. 1–100; K. Górski, *Ród Odrowążów w wiekach średnich*, tamże, 8 (1926), s. 1–108; F. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Kraków 1905; W. Semkowicz, *Ród Awdańców w wiekach średnich*, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 44 (1917); S. Arnold, *Możliwość polskie XII i XIII wieku i jego podstawy gospodarczo-społeczne*, w: tenże, *Z dziejów średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 149–197; M. L. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku*, Wrocław 1993; J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań – Wrocław 2001; T. Giergiel, *Rycerstwo...*, dz. cyt.

⁹⁷ W. Korta, *Rozwój terytorialny wielkiej świeckiej własności feudalnej w Polsce do połowy XIII wieku*, „Sobótka” 1961, z. 4, s. 546. Można w tym miejscu przytoczyć fundację rycerską z 1063 r. dla Kazimierzy Małej, ze wszelkimi zastrzeżeniami wynikającymi z falsyfikatu powstałego na pocz. XIV w., oddającego jednak pewną prawidłowość. Zob. ZDKiDK, t. 1, nr 1.

⁹⁸ Przykładem, jak wezwanie może rzucić nieco światła na datowanie powstania kościoła, jest patrocinium św. Leonarda w Mircu, zob. P. Kardys, *Parafia...*, dz. cyt., s. 125–126.

⁹⁹ G. Karolewicz, *Z badań nad wezwaniami kościołów*, RH 22 (1974), z. 2. Por. A. Gieysztor, J. Szymański, *Patrocinia*, w: SSS, t. 4, cz. 1, s. 44.

¹⁰⁰ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w lubelskiem*, Lublin 1958, s. 70–72.

¹⁰¹ Zob. Z. Brzeziński, *Fundacja kościoła w Tarczku a rozwój kultu św. Idziego w Polsce średniowiecznej*, w: *Bodzentyn. Z dziejów...*, dz. cyt., s. s. 33–38.

¹⁰² E. Wiśniowski, *Rozwój sieci...*, dz. cyt., s. 57, 114; B. Kumor, *Patrocinia najstarszych kościołów w Wiślicy do końca XII wieku*, w: *Wiślica...*, dz. cyt., s. 143–145.

Ostatnio zaczęto je wiązać także z patronatem monarszym¹⁰³. Równie wczesne byłyby świątynie pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, św. Piotra, a po połowie XIII w. św. Stanisława¹⁰⁴. Rozważając te kwestie w kontekście terytorium obecnej diecezji, trzeba przyznać, że nie podjęto dotychczas próby całościowego przedstawienia owej problematyki dla okresu średniowiecza. Co prawda istnieje takie omówienie dla diecezji krakowskiej w XVI w., lecz może one być jedynie punktem wyjścia do dalszych badań¹⁰⁵. Z szeroko rozumianym rozwojem sieci parafialnej w średniowieczu, zwłaszcza u schyłku tej epoki, wiąże się również wpływ heraldyki kościelnej na herby miast. Już Marian Gumowski zauważył, że wśród miejskich godeł do popularniejszych należały te z wizerunkami świętych patronów (czytaj: wezwania kościołów parafialnych) oraz godła i symbole kościelne¹⁰⁶. Ikonografia ta przenikała do różnych kategorii miast, bez względu na stosunki własnościowe. Jest to zatem kolejne świadectwo funkcjonowania organizacji parafialnej w szerszym kontekście społecznym (np. Łągów, Pacanów, Miechów)¹⁰⁷.

Reasumując, istniejące opracowania o charakterze monograficznym dla obecnego obszaru diecezji kieleckiej, dotyczące sieci parafialnej w średniowieczu, pozwalają na konstruowanie dość dobrze ugruntowanego źródłowo obrazu organizacji parafialnej. Co ważne, wczesna metryka dużej części tychże parafii służyła od lat za przykład w badaniach nad całością średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich. Inaczej niestety przedstawia się kwestia opracowania dziejów poszczególnych parafii obecnej diecezji kieleckiej zarówno w średniowieczu, jak i w epokach późniejszych. Trzeba bowiem zauważyć, że pomimo bogatej bazy źródłowej i historiograficznej oraz wyników badań archeologicznych i architektonicznych, wciąż niewiele z parafii ma opracowane w pełni naukowe studia historyczne, uwzględniające panoramę zjawisk związanych z funkcjonowaniem najniższej jednostki administracyjnej Kościoła

¹⁰³ Zob. R. Michałowski, *Kościół św. Mikołaja we wczesnopiastowskich ośrodkach rezydencjonalnych*, „Społeczeństwo Polski średniowiecznej”, 6 (1994), s. 63–74.

¹⁰⁴ Zestawienie dla staropolskiej diecezji krakowskiej zob. B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, dz. cyt., s. 173–516.

¹⁰⁵ Zob. D. Szymański, *Wezwania kościołów parafialnych w diecezji krakowskiej w końcu XVI w.*, RH 41 (1993), z. 2; M. Spór, *Sieć kościelna diecezji krakowskiej na przełomie XV i XVI w. na tle jej rozwoju od początków XIV w.*, „Teki Krakowskie”, 12 (2000); tenże, *Wezwania kościołów i kaplic szpitalnych w diecezji krakowskiej do 1539 r.*, NP 98 (2002), s. 549–564.

¹⁰⁶ Zob. M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 36, 51.

¹⁰⁷ Zob. A. Weiss, *Heraldyka kościelna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1997, s. 733–735; *Heraldyka historyczna miast regionu sandomiersko-kieleckiego XIII–XX w.*, oprac. K. Głowacki, Kielce 2001; H. Seroka, *Wpływ heraldyki kościelnej na herby miast w Małopolsce do końca XVIII wieku*, w: *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński i ks. A. Weiss, Warszawa 2004, s. 79–87.

w regionie świętokrzyskim w wiekach średnich. Dlatego też na kursie Przewodników Diecezji Kieleckiej (od roku 2013) duży nacisk został położony na możliwie szerokie przedstawienie problematyki organizacji parafialnej w średniowieczu, co w przyszłości powinno skutkować podjęciem szeregu studiów szczegółowych nad konkretnymi parafiami.

Summary

MEDEVIAL PARISHES IN THE AREA OF CONTEMPORARY DIOCESE OF KIELCE. STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH

The issues concerning the role of the basic ecclesial structures in the past tend to reappear every now and then in the field of history. The huge role of a parish was not limited only to religious life and practices, but also influenced the whole social and national life of a community. The paper introduces the state of research and its prospects regarding parish organization in the area of the contemporary diocese of Kielce. As the result of the research into existing monographs on the topic, the conclusions allow for the construction of an image of parish organization that would be fairly well-established in the sources. However, the author points out that the study of the development of individual parishes of the diocese of Kielce in the Middle Ages, as well as in the subsequent centuries calls for further serious research. Despite a rich source and historiographical basis as well as the results of archaeological and architectural studies, many parishes in the region of Świętokrzyskie still lack fully developed historical studies, taking into account the panorama of the phenomena associated with the functioning of the lowest administrative unit of the Church in the Middle Ages.

Key words: parish, Middle Ages, history, diocese of Kielce

Słowa kluczowe: parafia, średniowiecze, historia, diecezja kielecka

Dr Piotr KARDYŚ – ur. w 1968 r. w Jeleniej Górze, dr nauk historycznych ze specjalnością historia średniowieczna, aktualnie wykładowca na Kursie Przewodników Diecezji Kieleckiej przy ADK i nauczyciel licealny w Skarżysku-Kamiennej. Autor publikacji naukowych z zakresu historii Polski średniowiecznej i wczesnonowoczesnej, m.in.: *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowoczesnym*, Kielce 2006; współautor i redaktor monografii historycznych Skarżyska-Kamiennej, Skarżyska Kościelnego i Bliżyna. Swoje artykuły i recenzje zamieszcza w periodykach naukowych, by wymienić: „Przegląd Historyczny”, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, „Nasza Przyszłość”, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, „Studia Źródłoznawcze”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, „Almanach Historyczny”, „Między Wisłą a Pilicą”, „Roczniki Humanistyczne”, „Studia Muzealno-Historyczne” i in.